

Исабеков И. Н., Абдыкайырова Ж. С.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ЖЕР – СУУ АТТАРЫНЫН СЫРЫ

Исабеков И. Н., Абдыкайырова Ж. С.

ЗАГАДКИ ТОПОНИМОВ ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ

I. N. Isabekov, J. S. Abdikayirova

TOPONIMIC RHYMES OF THE CHATKAL VALLEY

УДК: 622.1; 622.14

Макалa Чаткал өрөөнүндөгү топонимдерди иликтөөгө арналат.

Негизги сөздөр: топоним, улуттук, испара, теке-таш, миң токум, найза.

Статья посвящена изучению топонимов в Чаткальской долине.

Ключевые слова: топоним, национальный, испара, теке - таш, миң токум, копье.

The article is devoted study of places names in the Chatkal valley.

Key words: toponimics, national, Ispara. Teke- Tash, Min- Tokum, naiza.

Ар бир адам өзүнүн тулуп-өскөн жеринин аты кандай маани берерин же болбосо анын аталышын билүүгө кызыкпай койбосо керек.

Бирок, жер-суу аттарынын айрымдары толук түшүнүктүү болсо, кээ бирлери түшүндүрүүнү талап кылары шексиз. Айрым топонимдер толук изилденбесе түшүнүксүз бойдон калышы мүмкүн.

Себеби, топонимдер тилдин тарыхы, диалектологиясы жана улут белгилери (этнография) боюнча баа жеткиз сырларды өзүнө камтыйт.

Андыктан биздин максат, ошондой сырларды камтыган тилдик көркөм дүйнөнүн кичинекей бир бөлүгү болгон Чаткал өрөөнүндөгү топонимдердин системасын лингвистикалык жактан талдоо болуп саналат.

Анткени, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз элестетүү мүмкүн эмес.

Алсак, **Беш-Арал** деген гидроним-бул таза кыргыз сөзүнөн түзүлгөн ат. Чаткал дарыясы өрөөндөгү (суунун агымы боюнча) акыркы Ак-Таш айылынан агып өтүп, жалама аскалуу зоолор Чеп - Таш менен Испаранын кире беришинен баштап Сары-Жайык күнгөй тарабы жана Чоң-Токойдун тескей жагындагы жерлердин аягына чейин тар, кууш, аскалуу өзөн аркылуу сыгылып агып барып, андан кийин гана кең, жайык жерге жеткенде Чаткал суусу бешке бөлүнүп акканына байланыштуу келип чыккан өрөөндүн жана суунун аты болуп саналат. Белгилей кетчү нерсе, кызыл китепке кирген мензбир суурун сактоо үчүн түзүлгөн коруктун аты да Беш-Арал коругу деп аталат.

Баркырак нукура кыргыз сөзү.

Себеби, Беш-Арал менен Баркырак суулары түшөт шаркырап деген элдик ыр саптары ушул күнгө чейин эл оозунда айтылып келет.

Бул гидронимди жергиликтүү эл эки вариантта чечмелешет. Биринчисинде, Көчкүлүү-Сай менен Теке-Таш жайлоолорунун ортосундагы бир нече катар-катар тизилген кырларга байланыштырышат. Баркыракка кыш оор түшкөндүктөн май, июнь, июль айларында да катар тизилген кырлардын тескей тарабында агарып кар кетпей турат. Ошол себептен жергиликтүү элдин пикири боюнча ак кырга бар, ак кырга барып кел, бар ак кырга же кыр акка бар, бар кыр акка деген сөздөрдөн Баркырак деген жер-суу аты пайда болгон деп божомолдошот.

Экинчисинде, Баркырак жайлоосунан агып түшкөн суулар баркырап, шаркырап өзгөчө добуш чыгарып агып, Чаткал дарыясына кошулганда дарыянын үнүн андан да күчөткөнүнө байланыштуу деп эсептешет.

Иликтөө көрсөткөндөй Баркырак деген гидроним жөнүндөгү эки варианты тең колдоого арзый турган пикирлер айтылган. Бирок биз экинчи варианттагы ойго кошулабыз. Анткени, ошол жердеги суулардын баркырап, шаркырап, өзөндө өзгөчө жаңырып аккандыгы үчүн Баркырак деген атка ылайык келет жана илимдин талабына жооп берет деп айтууга болот.

Испара – топоними Чаткал өрөөнүндөгү бийик, көк мелжиген аскалуу зоонун аты. Ошол өзөндө аккан суунун аты да Испара суусу деп аталат. Испара суусу – Чаткал дарыясынын оң куймасы. Испара (Испара) деген ат «Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык – окуу китебинде Манаска байланыштуу топонимдер деген бөлүгүндө мындай деп берилет: Манастын кыз Сайкал менен беттешкенин сүрөттөгөн эпизоддо «Окчу кыргыз уругу» Испаранын уругу – деп эскерилет (5.148, 220-66). Азыркы окчу уругу байыркы кыргыз урууларынын бир бөлүгү экендиги жөнүндө «Кыргыз этнонимдер сөздүгү» деген эмгекте да көрсөтүлгөн (4.148,220бб)

Ал эми Алооке кандын Манастан коркуп качышы деген эпизоддо мындай берилген:

«Атамдан калган жер экен,

Намысты кыргыз сынайбы,

Ынтызар болдум алууга

Ыспар менен Алайды» деген үзүндү берилген (7.707-6).

Үзүндүдө берилгендей Испара – бул адамдын аты. Адамдын атынан уруу, андан урук пайда болгонун кыргыз эли жакшы билет.

Бул топоним байыркы доордогу адамдын же жердин аты экендигин далилдеп тургандыгы талашсыз чындык.

Андыктан, азыркы учурдагы Чаткал аймагындагы Испара деген бийик аскалуу зоонун аты, байыркы мезгилдеги Испара деген жердин аты менен толук дал келиши кыргыз тилине жана тарыхына тиешелүү топоним экендигинен кабар берип турат.

Эми Чаткалда болуп өткөн тарыхый окуяларга байланыштуу Миң токум деген топонимге көңүл буралы. Миң токум – Чаткалдагы жердин аты. Бул микропоним X-XII кылымда бийлик жүргүзгөн Жанчар ханга тиешелүү. Анын ордосу орто кылымдарда Терс суусунун Чаткал суусуна куйган жеринде жайгашкан.

Эл оозунан алынган маалыматтарга караганда Жанчар Хан (түбү - теги калмак же кидан) Чаткалдык кыргыздарды өтө эзип жибергендиктен кордукка чыдабаган эл Аксылык туугандарынан жардам сурайт. Алар Чаткалга чоң тойго келип, калмактарга аеууз согуш жарыялайт.

Кыргыздарга туруштук бере албаган Жанчар хандын жоокерлери Терс тараптагы Кедей-Өлдү деген жердин оң тарабындагы калмак жон (калмактар качкандагы ашуунун аты) аркылуу Теке - Ташка түшүп, андан ары сүрүлүп азыркы Миң токумга келип токтоп, чарчаган аттарынын терисине жабышкан токумдарын ошол жерге таштап, аттарын жайдак минип, азыркы Найза токойго түшүп кеткени жөнүндө ушул күнгө чейин эл оозунда айтылып келет.

Кийинки топоним ушул эле ойду улаган Найза токой Чаткал аймагындагы Миң токумдан кийинки жердин аты. Найза токой Миң токумга аттарынын токумдарын таштап качкан калмактар кыргыздарды жеңе албашына көзү жетип, найзаларын жеңилгендиктин белгиси катары ошол токойго таштап, Ташкент тарапка түшүп кеткендиги бизге оозеки тарыхтан белгилүү.

Ошол жерлердин бүгүнкү күнү Миң токум, Найза токой деп аталып калышы жоокерчилик замандагы Ата-Журтту коргоодогу окуяга байланыштуу экендигинде талашсыз тарыхый чындык бар.

Эшек-Өлдү – топоними Чаткал районунда эки жолу кездешет. Биринчисинде, Эшек-Өлдү деген жердин аты – Беш-Арал коругунун тескей жагындагы Чок-Камыштан кийинки жаныбардын атына байланыштуу аскалуу жердин, суунун аты. Ушул эле Беш-Арал коругундагы Эшек-Өлдү деген топонимди жергиликтүү эл Харгуш деп да аташат. Бул сөз тажик тилинен келген Хар (эшек) Гуш (эт) деген (эшектин эти) маанини берет. Экинчисинде, Чаткал дарыясынын күнгөй тарабындагы Чандалаш суусуна куйган суунун аты да Эшек-Өлдү деп аталат.

Д. Исаев өзүнүн эмгегинде: «Кыргызстандын топонимиясында иран – тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп кездешет. Бирок мындай топонимдер көбүнчө Кыргызстандын түштүгүнө Ош областына тиешелүү болуп, түндүк бөлү-

гүндө анчалык басымдуулук кылбаса да, аздыр-көптүр топонимдер бар экендиги жана айрым маанилүү элементтери байкалат (8. 45) деп» өз оюн далилдөө үчүн мисалдарды келтирет.

Окумуштуунун пикирине кошулууга мүмүн эмес.

Себеби, Чаткал аймагындагы жер-суу аттары негизинен нукура кыргыз тилине тиешелүү. Бирок, бирин-серин монгол тилинин сөздүк катмарларында гана кездешпесе (кең кол, караң кол), иран-тажик тилине тиешелүү топонимдер учурабайт.

Ал эми Харгуш жөнүндө сөз кыла турган болсок, тажик улутундагы бир нече үй-бүлө 30-жылдары ачарчылыкта Чаткал районундагы Жаңы – Базар айылынын жогору жагындагы Ички-Мазарга келип отурукташкан. Ошол тажик улутундагылар Чаткал менен Бурчмолдонун (Өзбекстан) ортосунда каттап жүрүшүп, кыргыз тилиндеги Эшек-Өлдү деген баштапкы аталыштагы сөздү өз тилине сөзмө-сөз (калька) которуп алышканы көрүнүп турат.

Бирок, Чаткалдагы (Харгуштан) башка жер-суу аттарын тажик тилинде кездештирүүгө мүмкүн эмес. Себеби, райондогу жер-суу аттарын нукура кыргыз тилинде гана учуратууга болот.

Иликтөөгө Беш-Арал коругунун айланасындагы али эч бир илимий эмгекте түшүндүрмө бериле элек топонимдердин келип чыгыш теги (тарыхы) талдоого алынды. Бул топонимдер азыркы тил таануу илиминде өзгөчө орунду ээлейт. Чаткал топонимиясы аркылуу кыргыз эли, анын ичинде (биринчи кезекте) Чаткалдын эли өзүн-өзү таанууда, тарыхын билүүдө, өткөн турмушун жана көп кылымдык маданиятын аныктоодо чоң роль ойнойт деп баса белгилеп айткыбыз келет.

Адабияттар:

1. Абдылдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. Ф.,195-6
2. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе, 1977.45-б.
3. Исабеков И. Н. Чаткал – карт тарыхтын жандуу күзгүсү. Чаткал районун 80 жылдык маарекесине арналган «Чаткал району – илимий изилдөөлөрдө» атуу Республикалык илимий – тажрыйбалык конференция. Жалал-Абад, 2015. 18-22-бб.
4. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Бишкек, 2003, 148, 220-бб.
5. Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу китеби. Бишкек, 2004.707-б.
6. Жапаров Н. Р. Гидронимия Кыргызстана. Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек, 2006. 3-25-б.
7. Шамшиев М. С. Лейлек топонимиясы. Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек, 2006. 3-22-б.

Рецензент: к.филол.н., профессор Ибрагимов К. И.